

*Бойко В. М.,
доцент кафедри української мови
Ніжинського державного університету*

*Давиденко Л. Б.,
доцент кафедри української мови
Ніжинського державного університету*

ФРАЗЕМОТВІРНА АКТИВНІСТЬ СЛІВ-КОМПОНЕНТІВ У СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ «ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ВЛАСТИВОСТІ ЛЮДИНИ»

Анотація. У статті розглянуто фраземотвірну активність соматичних компонентів у формуванні семантичної структури фразеологізмів на позначення інтелектуальних властивостей людини, визначено їх продуктивність, а також суто мовні й позамовні чинники, які тільки в сукупності гарантують високу активність актуалізації зазначених лексем у фразеологічній системі мови.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, компонент-соматизм, семантична структура, інтелект, структурна модель.

Постановка проблеми. У лінгвістичних дослідженнях спостерігається поглиблення інтересу до системного вивчення одиниць фразеологічного рівня мови. Увагу дослідників привертає насамперед проблема семантичної природи компонентного складу фразеологічної одиниці (далі – ФО). У фразеологічній теорії існують два діаметрально протилежні підходи до вирішення цієї проблеми: представники першого підходу (В. Жуков, О. Молотков, Г. Удовиченко, М. Алефіренко) вважають, що компоненти ФО позбавлені ознак слова аж до його цілковитої десемантизації. На переконання М. Алефіренка, «лексичні компоненти, сполучившись у межах того чи іншого фраземного знака в семантично-неподільну єдність, утрачають знакову природу одиниць попереднього рівня і перероджуються в конститутивно-розрізнявальні елементи одиниць вищого рівня» [1, с. 10].

Прихильники другого підходу (В. Мокієнко, А. Мелерович, Р. Попов, А. Райхштейн, Л. Скрипник) не поділяють попередньої концепції й доводять, що слова в структурі ФО все ж зберігають автономну семантику: «... у процесі функціонування фразеологічної одиниці в живому й художньому мовленні компоненти цієї одиниці активно реалізують свої «слівні» потенції, незважаючи на обмеження, що накладаються стійкістю» [2, с. 29].

Отже, лінгвістичний статус компонента фразеологізму залишається одним із основних проблемних питань у теорії фразеології.

Проблема лінгвістичного статусу компонента ФО є актуальною в слов'янському мовознавстві, тому в останні десятиліття цьому питанню присвячено значну кількість наукових досліджень: на матеріалі української мови – фразеологізми з анімалістичним (зоолексичним) (В. Бойко, Д. Ужченко), соматичним (І. Тимченко, М. Осташевська) компонентами; фразеологізми з компонентами «душа» (О. Каракуця), «хата» (Ю. Лебеденко); на матеріалі польської мови – ФО з ономастичним компонентом (А. Кравчук); на матеріалі німецької мови – фразеологізми з топонімічним компонентом (Ю. Фірсова); на матеріалі верхньолужицької мови – з компонентом «голова» (О. Моторний) та ін. Проводились також

дослідження фразеологізмів із компонентом назвою людини за родом занять у зіставному плані на матеріалі української, англійської та німецької мов (О. Пономарьова), з флористичним компонентом на матеріалі української та англійської мов (А. Шестаков).

У дисертаційних працях Н. Пасік «Власні назви в українській фразеології та пареміології», З. Унук «Словацька й українська фразеологія з компонентами – назвами метрологічних і грошових одиниць», Н. Щербакової «Фразеологізми з компонентами – назвами людей у лексичному наповненні», Г. Крайчинської «Функціонально-семантичний аналіз польських фразеологізмів із компонентами – назвами грошових одиниць», Т. Семашко «Особливості семантики та функціонування слів-колативів в українській фразеології» компонент розглядається як **концепт**, тобто знання про позначуване в усіх його зв'язках і відношеннях, фонові семи, усе те, що ми знаємо про об'єкт. А назване, зрозуміло, дещо змінює аспекти дослідження ФО, їх внутрішньоконцентних зв'язків, взаємовідношення лінгвістичного й екстралінгвістичного [3, с. 435].

Частина одиниць фразеологічного фонду власною семантикою вербалізує абстрактні поняття, які належать до нематеріальної сфери об'єктивної дійсності. Фразеосемантичні групи, що маніфестують інтелектуальні властивості людини, проаналізовано в дослідженні О. Волобуєвої «Концептуальне поле «человек и его интеллект» в русской и английской фразеологии». Авторка дійшла висновку, що концептуальне поле «людина та її інтелект» системно організоване, структура поля збігається своєю основою в російській та англійській фразеології, що пояснюється антропоцентризмом семантики, загальнолюдськими поглядами на довкілля й саму людину, спільністю міфологічних уявлень та інтернаціональних джерел запозичення [4, с. 20]. Дослідниця В. Калько в статті «Репрезентація рівня інтелектуального розвитку людини в українських пареміях» проаналізувала особливості мовної реалізації концепту «розум», виявила основні закономірності його вербалізації, встановила домінуючі ознаки, які характеризують рівень інтелектуального розвитку людини [5, с. 187].

Мета статті – виявити продуктивність семантично панівних слів-компонентів у структурі українських фразеологізмів, що вербалізують інтелектуальні властивості людини; розглянути особливості їх структурної організації, вказати на мовні (лінгвальні) та позамовні (екстралінгвальні) чинники у формуванні семантики таких ФО.

Матеріалом для дослідження слугують ФО, вибрані з Фразеологічного словника української мови : у 2 книгах. – К. : Наук. думка, 1993.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження ФО на позначення різноманітних ознак і властивостей людини

є актуальним і перспективним. Фразеологізми відтворюють національно-культурну своєрідність (ментальність) кожного народу. Окрім вербалізації матеріального й духовного життя етносу, ФО пов'язані з явищами соціального та психічно-фізіологічного характеру.

Внутрішня форма ФО становить взаємодію значення вільного словосполучення із семантикою переосмислених на її основі слів-компонентів. Тому компоненти фразеологізму – це одиниці першорядної вагомості у створенні загального фразеологічного значення [6, с. 23].

Соматична лексика, формуючи семантичну структуру ФО, має неоднакову амплітуду фразеологічності. За досліджуванним матеріалом найбільш частотними опорними компонентами в складі ФО, що вербалізують інтелект людини, виявились компоненти-соматизми **голова**, **кебета**, метафоризовані конститuentи **клепка**, **макітра**, **казанок**, **баняк**, **черепок** (*голова пухне*, *світла голова*, *туман у голові*, *голова варить*; *макітра розуму*, *клепки розсохлись*, *десятої клепки не вистачає*, *баняк варить*), менш продуктивні – компоненти-концепти **думка**, **розум**, **мізки**. У термінології фразеологів В. Жукова, Л. Скрипник такі повнозначні компоненти виконують у складі фразеологізму смислоутворювальну функцію. Його наявність викликана нерівномірністю фразеологізації, тобто різним ступенем деактуалізації компонентів [3, с. 66].

Голова в деяких старожитніх народів цінувалася більше, ніж серце. Голова сприймалася як важлива частина людського тіла, вважалася не тільки розумовим центром, а й вмістилищем душі й навіть здатна існувати сама по собі.

У сучасній українській мові лексема **голова** багатозначна. У 11-томному Словнику української мови (СУМ) подаються такі значення: 1) частина тіла людини чи тварини; 2) одиниця лічби худоби (*тисяча голів*); 3) велика квітка чи плід на кінці стебла рослини (*голова соняшника*); 4) мозок як орган мислення (*роїлися думки в голові*); 5) керівник установи, об'єднання, товариства, організації (*голова студради*); 6) щось головне, основне в чому-небудь (*хліб – усьому голова*); 7) розум, свідомість (*розумна голова*); 8) передня частина групи, загону (*голова колонни*); 9) авторитетна особа; головний у чому-небудь (*не жінка в хаті голова, а чоловік*) [7, т. 2, с. 109–111]. Лексема *голова*, уживаючись спочатку в прямому значенні, поступово розширює свою семантику, стає центром для створення серії фразеологізмів різної структури, що також засвідчує розгалуженість її лексичних значень і стилістичних функцій, бо там, де з'являється кожне нове лексичне значення полісемічного слова, виникає й нова, додаткова його стилістична функція [8, с. 156].

Пояснити високу питому вагу соматичних компонентів у фразеологічній системі мови, тим більше їх фраземотвірну продуктивність, можна з погляду екстралінгвальних (позамовних) і суто мовних (лінгвістичних) чинників.

Лінгвальні чинники сприяють високій фраземотвірній активності компонента: 1) лексема *голова* праслов'янського походження існувала ще на спільнослов'янському мовному ґрунті; 2) належність до споконвічної лексики; 3) доступність, простота складів; 4) непохідна основа – слово має корінь і закінчення; 5) частотність уживання; 6) розгалуженість семантичної структури [9, с. 237].

Екстралінгвальні фактори: в житті людини велику роль відіграють органи відчуттів, через які відбувається процес пізнання навколишнього світу, й органи, за допомогою яких здійснюються найрізноманітніші дії та процеси. Орієнтацію в просторі, оцінку оточення людина здавна співвідносила з частинами свого тіла [10, с. 386].

Голова як розумовий центр у свідомості носіїв мови відповідає повною мірою за інтелектуальний стан людини, а інтелект – це глобальна здатність діяти розумно, раціонально мислити й добре справлятися із життєвими обставинами (Д. Векслер).

Виявлено, що ФО з компонентом *голова* вербалізують **високі** та більшою мірою **низькі** інтелектуальні властивості.

Фразеосемантична група ФО, що продукує **високий** рівень інтелектуальних властивостей людини, представлена такими одиницями: *мати голову на плечах*, *сам собі голова*, *світла (ясна) голова*, *з головою*, *усьому голова*, *своя голова на плечах (на в'язах)*, *золота голова*, *голова варить*, *є лій у голові*.

Низький рівень інтелектуальних здібностей продукують ФО: *без голови*, *без третьої клепки в голові*, *мати порожню макітру*, *вітер у голові*, *немає царя в голові*, *дубова голова*, *дурна голова*, *капустяна голова*, *голова з вухами*, *необачна голова*, *порожня голова*, *садова голова*, *туман у голові*, *ще мак росте у голові*, *без царя в голові*, *хоч кіл на голові теши*.

Семантико-граматичні властивості фразеологізмів формуються в процесі складної взаємодії й лексичних, і граматичних значень слівних компонентів генетично співвідносного словосполучення чи речення. Фразеологічне значення виявляється залежним від граматичних особливостей фразеологізму, тому що в структурних особливостях стійких зворотів матеріалізується яскравий національний характер фразеології.

Традиційно за своєю будовою ФО ділять на дві великі групи: фразеологізми, структурно-організовані за моделями речення; фразеологізми, співвідносні за своєю будовою зі словосполученнями. Етимологічна модель словосполучення й речення охоплює й ФО зі значенням «інтелектуальні властивості людини».

Предикативні фразеологічні одиниці (в термінології О. Молоткова – дієслівно-пропозиційні ФО, в термінології Л. Скрипник – стійкі фрази) виражають, на відміну від речень, не ситуаційний денотат, відображений свідомістю у формі судження, а лише один із елементів цієї ситуації, зафіксований свідомістю у формі уявлення або поняття. Це призвело до перетворення змісту речення в якісно іншу семантичну категорію – фразеологічне значення [1, с. 95].

За структурою предикативні ФО співвідносяться з елементарними двоскладними й односкладними реченнями, хоч, на відміну від синтаксичних предикативних конструкцій, їх компоненти не вступають між собою в семантико-синтаксичні відношення. Члени речення в них мають фіктивний характер, тому виділяти їх можна тільки умовно для з'ясування не семантико-синтаксичної, а суто формально-синтаксичної організації предикативних ФО [1, с. 96].

Найбільш поширеними в сучасній українській мові є ФО, побудовані за схемою двоскладних, рідше односкладних речень, які вільно доповнюються другорядними членами. Сюди належать дієслівно-іменникові сполуки, в яких граматично-панівним словом є:

1) іменник у називному відмінку й узгоджене з ним залежне дієслово [10, с. 327]: *голова варить у кого*, *голова тріщить*, *голова замакітрилась у кого*; *голова пухне (репається, лопається, розбухає, розпухає) у кого*; *голова туманіє*; *клепки розсохлись*; *казанок (макітра, баняк) варить*, *голова тріщить*, наприклад: *Наговорив стільки, що аж голова репається од думок* (т. 1, с. 183); *Голова тріщала від нових понять про світ і людей* – хто-небудь перебуває в стані розумового напруження від думок, турбот, галасу (11, с. 183);

2) іменник + іменник із прийменником чи без: *голова з вухами*, *голова на плечах (на в'язах)*, *туман у голові в кого*, *жуки*

в голові, вітер у голові, макітра розуму в кого: Тільки шия вже болить, в голові туман, думати важко – хто-небудь не може ясно, чітко усвідомлювати що-небудь (через утому, недугу тощо) (11, с. 903); *Давайте поради! У вас же розуму добра макітра* – хто-небудь дуже розумний, розсудливий, кмітливий (11, с. 461);

3) іменник + прикметник чи дієприкметник (часом ускладнений ще одним компонентом): *голова світла, голова садова, голова ялова, голови нерозумні, голова стала дірява, голова не половою (не соломою, не клоччям) набита: У мене, слава Господеві, голова не половою набита!* – хто-небудь розумний, кмітливий (11, с. 182); *Ой, мабуть, забуду. Чогось на старість у мене голова дірява стала!* – хто-небудь безпам'ятний, забудькуватий (11, с. 183);

4) багаточленні предикативні структури, які доповнюються назвами суб'єкта у формі особово-вказівного займенника в не-прямих відмінках (з прийменником чи без нього): *горобці цвірінькають у голові, джмелі гудуть у голові, зайчики в голові стрибають, цвіркуни тріщать у голові, ще мак росте у голові в кого, вітер у голові [грає, віє, свище, посвистує] у кого*, наприклад: *Тільки в неї, здається, зайчики в голові стрибають* – хто-небудь легковажний, безтурботний (11, с. 306); *Ну, що йому скажеш, коли в нього в голові ще мак росте?* – хто-небудь молодий, недосвідчений, нерозумний (11, с. 460). У свідомості носіїв мови голова як розумовий центр відповідає не лише за інтелектуальний стан людини, а й за її фізичні та моральні якості;

5) предикативні ФО, у яких предикативний компонент виражено безособовим дієсловом: *у голові макітриться, у голові паморочиться: Професор таке говорить, що в голові макітриться, нічого не розумієш* – виникає стан запаморочення й нерозуміння в кого-небудь (11, с. 461).

У процесі фразеологізації предикативних конструкцій відбувається не просте перенесення найменування на інший об'єкт реальної дійсності, а одночасне формування того поняття, яке буде виражене предикативною ФО [1, с. 110]. Слова-компоненти в складі предикативних фразеологізмів характеризуються граматичною десемантизацією. Утрачаються категорійні значення часу, способу, модальності, тому такі ФО не вживаються як самостійні комунікативні одиниці, а тільки як предикати в реченні-висловленні.

Висновки. Фразеологізми, що вербалізують процеси людського мислення та людину з погляду її інтелектуальних здібностей, посідають важливе місце в системі будь-якої мови.

Лексикографічні джерела засвідчують широке входження до структури цих ФО таких слів-компонентів, як *голова* (найбільшою мірою) та метафоризовані *макітра, баняк, кебета, клепка, казанок* (меншою мірою). Назви частин тіла належать до найдавнішої шару лексики, пов'язаного з функціонально-чуттєвими сторонами людського існування.

У дослідженні обстоюємо думку, що високопродуктивний компонент-соматизм *голова* повністю не десемантизується, зберігає ознаки слівності, стає основою для формування внутрішньої форми, впливаючи так на збереження цілісного експресивного значення фразеологізму.

Перспективою подальшої розробки проблеми є дослідження фразеологізмів на позначення інтелектуальних властивостей зі структурою словосполучення; вивчення компонентів-соматизмів як концептів, що вербалізують культурологічну інформацію про всі чинники соціального чи психофізіологічного характеру.

Література:

1. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології : [монографія] / М.Ф. Алефіренко. – Харків : Вища шк., 1987. – 133 с.
2. Мокієнко В.М. Славянська фразеологія : [учебное пособие] / В.М. Мокієнко. – М. : Высшая школа, 1989. – 287 с.
3. Ужченко В.Д. Фразеологія сучасної української мови : [навчальний посібник] / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
4. Волобуєва О.Н. Концептуальное поле «человек и его интеллект» в русской и английской фразеологии : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык»; 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / О.Н. Волобуєва ; Тюменский государственный университет. – Тюмень, 2011. – 23 с.
5. Калько В. Репрезентація рівня інтелектуального розвитку людини в українських пареміях / В. Калько // Функціональна семантика лексичних і граматичних одиниць // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика». – Випуск X. – Херсон, 2009. – С. 187–92.
6. Зорівчак Р.П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія / Р.П. Зорівчак. – Львів : Вища шк., 1983. – 173 с.
7. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 2. – 1971. – 550 с.
8. Дудик П.С. Стилістика української мови : [навчальний посібник] / П.С. Дудик. – К. : Видавнич. центр «Академія», 2005. – 367 с.
9. Бойко В. Фразеобразовательная активность компонентов-зоонимов в современном украинском языке / В. Бойко, Л. Давиденко // Антропоцентричний підхід у дослідженні мови : матеріали VII міжнародних Карських читань 13–14 травня 1988 р. – Ніжин : ТОВ «Наука-сервіс», 1989. – С. 235–237.
10. Скрипник Л.Г. Фразеологія / Л.Г. Скрипник // Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. – К. : Наук. думка, 1973. – 438 с.
11. Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. / укл.: В.М. Білоноженко, В.О. Винник, І.С. Гнатюк та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – 984 с.

Бойко В. М., Давиденко Л. Б. Фразеобразовательная активность слов-компонентов в семантической структуре фразеологических единиц со значением «интеллектуальные свойства человека»

Аннотація. В статті розглядається фразеобразовательная активность соматических компонентов в формировании семантической структуры фразеологизмов, обозначающих интеллектуальные свойства человека; определена их продуктивность, а также лингвистические и экстралингвистические причины, гарантирующие в совокупности высокую активность актуализации исследуемых компонентов во фразеологической системе языка.

Ключевые слова: фразеологическая единица, соматический компонент, семантическая структура, интеллект, структурная модель.

Boyko V., Davydenko L. The phrase-forming activity of word-components in the semantic structure of phraseological units with the meaning “intellectual properties of a person”

Summary. The article deals with the phrasal activity of somatic components in the formation of the semantic structure of phraseological units that denote the intellectual properties of a person; their productivity is determined, as well as linguistic and extralinguistic causes, which guarantee, in the aggregate, the high productivity of actualization of the investigated components in the phraseological language system.

Key words: phraseological unit, somatic component, semantic structure, intellect, structural model.